

Mireia Campanera Reig

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI
Professora associada
 i investigadora post
 doctoral a la Universitat
 Rovira i Virgili des de

2017. Doctora en Antropologia Social
 per la Universitat de Barcelona (2016),
 Llicenciada en Antropologia Social per la
 mateixa universitat (2003) i Diplomada
 en Educació Social per la Universitat de
 Lleida (2000).

Rebeca Izquierdo González

ESCOLA UNIVERSITÀRIA
 DE LONDRES
**Màster en Education
 and International
 Development** per

la Escola Universitària de Londres
 (2016), Llicenciada en Psicopedagogia
 per la Universitat de Granada (2007)
 i Diplomada en Magisteri de Primària
 per la Universitat Autònoma de Madrid
 (2002).

Maite Gamarra Rodríguez

UNIVERSITAT COMPLUTENSE DE
 MADRID

Doctora en Sociologia
 per la Universitat
 Complutense de

Madrid (2016), Màster en Avaluació de
 Programes i Polítiques Públiques (2010)
 i Llicenciada en Ciències Polítiques per
 la Universitat Complutense de Madrid
 (2005). Sòcia-fundadora de Qiteira-
 Investigación Social Aplicada, el 2011.

“Els menors d’edat no poden anar al tanatori”

Un estudi sobre el dol infantil i adolescent¹

Com viuen les nenes i els nens la mort d’un familiar? Amb aquesta pregunta es va impulsar un estudi sobre el dol infantil i adolescent el 2016, a través de l’encàrrec d’una funerària a un grup d’investigació social aplicada.² El propòsit era indagar en les experiències infantils i juvenils entorn de la mort d’un ésser estimat, ubicades en el marc familiar i social, un context en el qual vam poder evidenciar que la mort es viu com un tabú i en el qual es tendeix a apartar les nenes, els nens i els adolescents (NNA) d’aquest fenomen social i biològic, sense que apartar signifiqui deixar de sentir, experimentar, projectar, tenir curiositat o imaginar. Cada societat produeix significats, crea processos i pràctiques particulars entorn de la mort biològica (Ariès, 2000). Per tant, qualsevol estudi de la mort implica la comprensió de com aquesta se sent, s’interpreta i s’organitza segons el context social i històric, més enllà de la vivència subjectiva. L’estudi que presentem es va centrar en l’entorn familiar com un marc de referència bàsic per a les nenes i els nens.

La cultura del tabú de la mort es manifesta en comportaments específics, en la comunicació interpersonal. Segons les dades que es

van obtenir en aquesta investigació, existeix la idea que compartir o parlar del sofriment l’agreuja en lloc de disminuir-lo, s’evita el diàleg sobre allò que fa mal, així es busca evitar el dolor. A més de vincular comunicació amb dolor, la idea de fons que oculta aquesta afirmació en relació amb els NNA és la d’associar la infantesa al joc, la innocència i la vitalitat, i pretendre aïllar-la d’altres facetes de la vida i de l’aprenentatge com el dolor, la pèrdua o la tristesa (Kübler-Ross, 1999; Poch, 2000; Serra i Llanas, 2014).

Fins a l’últim terç del segle xx era molt habitual que la persona malalta morís a casa seva acompanyada dels familiars i amics més propers, els quals realitzaven una vigília de comiat a la mateixa llar, on rebien la visita de la resta de familiars, amistats i veïnes i veïns de totes les edats. Tot això configurava un ritual d’acompanyament i comiat domèstics que finalitzava amb una cerimònia funerària (majoritàriament catòlica) que culminava amb l’enterrament de la persona morta, un acte públic.

En les últimes dècades hi ha hagut un procés d’institucionalització de la mort. Actualment la gent sol morir en centres hospitalaris, per la qual cosa l’entorn ja no és domèstic ni

1

“Els menors d’edat no poden anar al tanatori”, va dir la seva mare a la Noemí, d’11 anys, després de la mort del seu avi.

2

La funerària és Albia Servicios Funerarios (albia.es) i l’equip d’investigació formava part de Qiteira Investigación Social Aplicada, associació dedicada a la investigació social (qiteira.net). L’estudi es va dur a terme entre el juliol del 2016 i el febrer del 2017.

Paraules clau: Dol, infància, adolescència, gestió emocional, participació.

Palabras clave: Duelo, infancia, adolescencia, gestión emocional, participación.

Keywords: Grief, childhood, adolescence, emotional management, participation.

familiar, i el personal sanitari és l'encarregat de liderar el procés. Aquest canvi ha implicat que el lideratge del procés passi de la família al personal medicosanitari, la qual cosa afecta indirectament les experiències familiars i infantils entorn del procés de malaltia i mort i els allunya físicament i emocionalment. Vam comprovar que l'assistència infantil als hospitals, tanatoris i cerimònies funeràries és molt baixa.³

Metodologia

L'abordatge teòric i metodològic de l'estudi es va fer des d'una perspectiva sociocultural, psicoafectiva i de drets de la infantesa, amb un treball d'interdisciplinarietat davant del repte de fer una investigació qualitativa amb nens i nenes sobre una temàtica socialment

i emocionalment complexa com el dol. Sens dubte, aquest ha estat un enfocament excepcional sobre el dol i la infantesa, ja que les disciplines que més estudis han produït sobre la matèria són la psicologia i la pedagogia.

A la investigació hi van participar 14 famílies i 20 nenes, nens i adolescents residents en zones urbanes de les províncies de Barcelona, Madrid i Cadis que compartien les seves experiències personals i familiars. Cada família havia d'haver viscut la mort d'un membre entre 6 mesos i un any abans de participar en l'estudi. El vincle sanguini entre la nena, el nen o l'adolescent havia de ser de primer o segon grau, excepcionalment fins de tercer grau.

3

No hi ha dades estatals oficials sobre l'assistència de les nenes, els nens i els adolescents en funerals i tanatoris, però en converses amb l'empresa funerària Albia ens van comunicar que l'assistència de nens i nenes als tanatoris era mínima, excepcional, una mica més gran en el cas de la població adolescent. I així es va corroborar també en el que van manifestar les famílies i les expertes participants en aquesta investigació.

Com viuen les nenes i els nens la mort d'un familiar? Per intentar respondre aquesta pregunta es va fer una investigació sobre el dol infantil i adolescent el 2016. El propòsit era investigar les experiències infantils i juvenils al voltant de la mort d'un ésser estimat, situant-los en el marc familiar i social, un context en el qual podem evidenciar que la mort es viu com un tabú i en què es tendeix a apartar les nenes, els nens i els adolescents d'aquest fenomen social i biològic. Ha estat un estudi qualitatiu pioner en l'anàlisi dels sentiments i les experiències infantils i adolescents sobre el dol des d'una perspectiva social, psicoafectiva i de drets. Els resultats de l'estudi apunten que la tendència comunicativa i de gestió emocional de cada família determina la quantitat i la qualitat dels diàlegs entre adults i nenes, nens i adolescents sobre la mort, l'acompanyament emocional adult en l'expressió de les emocions infantils i adolescents, i el grau de participació en l'acompanyament del familiar passat. De fet, com menys comunicació i gestió emocional hi ha, menys participació en els actes de comiat i record. En canvi, a les llars on hi ha més comunicació, també hi ha més gestió emocional i participació en els rituals funeraris. D'aquí que concloquem que el dol en la infantesa i en l'adolescència està determinat tant pel tabú social al voltant de la mort, com per la tendència comunicativa i de gestió emocional familiar.

¿Cómo viven las niñas y los niños la muerte de un familiar? Tratando de responder a esta pregunta se realizó una investigación sobre el duelo infantil y adolescente en 2016. El propósito era indagar en las experiencias infantiles y juveniles entorno a la muerte de un ser querido, ubicándolas en el marco familiar y social, un contexto en el que pudimos evidenciar que la muerte es vivida como un tabú y en el que se tiende a apartar a las niñas, niños y adolescentes de este fenómeno social y biológico. Ha sido un estudio cualitativo pionero en analizar los sentimientos y experiencias infantiles y adolescentes sobre el duelo desde una perspectiva social, psicoafectiva y de derechos. Los resultados del estudio apuntan que la tendencia comunicativa y de gestión emocional de cada familia determina la cantidad y la calidad de los diálogos entre adultos y niñas, niños y adolescentes sobre la muerte, el acompañamiento emocional adulto a la expresión de las emociones infantiles y adolescentes, y el nivel de participación en la despedida del familiar fallecido. De hecho, a menor comunicación y gestión emocional, menor participación en actos de despedida y/o recuerdo. Por otro lado, en los hogares donde hay mayor comunicación, también hay mayor gestión emocional y participación en los rituales funerarios. De ahí que concluyamos que el duelo infantil y adolescente está determinado tanto por el tabú social entorno a la muerte, como por la tendencia comunicativa y de gestión emocional familiar.

How do children experience the death of a family member? Trying to answer this question, in 2016 we conducted an investigation on grief amongst children and teenagers. The purpose was to investigate the experiences of children and teenagers around the death of a loved one within the family and social context. According to our findings, death is experienced as a taboo and families and society tend to separate children and adolescents from this social and biological phenomenon. Our research was a pioneering qualitative study analysing the feelings and experiences of children and adolescents about grief from a social, psychoaffective and rights perspective. The results of the study suggest that the way each family manages communication and emotions determines the quantity and quality of the dialogues between adults and children and adolescents about death, the emotional support children and adolescents receive from adults in expressing their emotions, and their level of participation in saying goodbye to the deceased relative. In fact, the less the communication and emotional management, the less the participation in farewell and / or remembrance acts. Furthermore, in households where there is greater communication, there is also greater emotional management and participation in funeral rituals. Hence, we conclude that childhood and adolescent grief is determined both by the social taboo surrounding death, and by the communicative and emotional management of the family.

D'altra banda, es va considerar procedent entrevistar sis expertes en la temàtica amb la voluntat de conèixer amb més profunditat el fenomen i, alhora, dotar l'equip d'investigació de coneixements i eines específiques en l'abordatge d'una temàtica d'investigació tan delicada amb nenes i nens.

Es van fer 35 qüestionaris⁴ (infantil-adolescent i familiar) i 12 entrevistes a adolescents, mares i pares, amb la finalitat de recollir els sentiments i les experiències de nenes i nens d'entre 6 i 16 anys. Es va optar per utilitzar una eina d'investigació denominada SMAT, que es va considerar la més adequada per treballar amb nens en un clima agradable, malgrat la seva artificiositat. Aquesta eina d'investigació la va crear Marta Martínez Muñoz seguint el model "Anàlisi FODA"⁵ i adaptant-lo a nens i nenes. Les sigles SMAT responen als conceptes centrals següents: somnis, pors, alegries i tristeses. Tal com assenyala l'autora (Liebel i Martínez, 2009), es tracta d'un dispositiu que actua com a tècnica d'investigació, però també com a espai d'intervenció i alliberament tant per als NNA com per a les seves famílies. Al taller es llegia un conte⁶ il·lustrat que recollia les vivències infantils i adolescents entorn de la mort d'un familiar.

En total, es van dur a terme quatre tallers SMAT amb la participació de 16 NNA. Una de les dificultats més grans que vam enfrontar durant el treball de camp va ser l'accés a famílies disposades a participar en un estudi que implicava parlar sobre la mort amb les seves filles i fills. Cal fer constar dues qüestions clau. En primer lloc, els primers contactes es van fer a través d'una empresa⁷ que va tenir dificultats en la captació de famílies, la qual cosa constata la dificultat de parlar obertament de la mort i el dol infantil. En segon lloc, la immensa majoria dels adults participants eren dones,⁸ fet que ens mostra com la construcció social del gènere en la nostra societat associa a les dones que són mares el paper de gestió emocional del nucli familiar.

Entre la sobreprotecció i l'acompanyament emocional

Durant una de les entrevistes col·lectives a adults vam parlar sobre les seves experiències de dol familiars. Mentre una dona plorava, una altra li va dir que no plorés, que havia d'estar bé pel seu fill i que era egoista estar malament. Ho feia en to conciliador, per animar-la: "La millor manera de ser bona mare és que el teu fill et vegi bé". Amb aquestes paraules es manifestava un altre

4

Com a eina per recollir informació qualitativa i quantitativa sobre cada nen i nena, el context sociodemogràfic, familiar i personal del dol.

5

La matriu FODA/DAFO és una eina d'anàlisi que es pot aplicar a qualsevol situació, individu, producte, empresa, etc., que actui com a objecte d'estudi en un moment determinat del temps. L'anàlisi FODA/DAFO permet configurar un quadre de la situació actual de l'objecte d'estudi i permet, d'aquesta manera, obtenir un diagnòstic inicial que permet, en funció d'això, prendre decisions d'acord amb els objectius i les polítiques formulats. Es treballa en quatre dimensions: fortaleces, oportunitats, dificultats i amenaces. Es considera que aquesta tècnica va ser originalment proposada per Albert S. Humphrey durant els anys seixanta als Estats Units durant una investigació de l'Institut d'Investigacions de Stanford que tenia per objectiu descobrir per què fallava la planificació corporativa.

6

El conte titulat *El tí Juan* va ser una adaptació del llibre *El Joan ha mort*, d'Iztar Fernández Hurtado (2013). L'autora del llibre, psicòloga, va ser una de les expertes entrevistades.

Durant el taller SMAT amb nens i nenes. Madrid (2016)

MAITE GAMARRA

element clau de la cultura del dol de la nostra societat: l'obligació d'estar (o mostrar que s'està) bé, i la dificultat que tenim per permetre i acceptar l'expressió de tristesa en públic. El fet que a les famílies, escoles i hospitals es tendeixi a evitar parlar de la mort no significa que en altres espais no hi sigui present. Els informatius, el cinema i les sèries ens mostren diàriament la mort. Aquesta contradicció social la posen de manifest les expertes consultades, ja que la mort es mostra, però no s'explica ni es normalitza. En aquesta mateixa línia s'expressa Xusa Serra (infermera i antropòloga): “Com pot ser que durant el sopar puguin veure persones esquarterades i que després no puguin anar a veure el seu avi que ha mort? Això sorprèn molt”. Què fem amb el patiment? Amagar-lo, tapar-lo. Així, la mort, la malaltia i, en general, el sofriment, s'han convertit en temes socialment ocults.⁹

El tabú que existeix al voltant de la mort a la nostra societat en dificulta parlar de manera oberta i clara i entorpeix la gestió de les emocions que comporta el procés de dol per la pèrdua d'un ésser estimat. Això afecta les persones adultes, però especialment les nenes, els nens i els adolescents,

que no tenen el poder de decisió dels primers (Kübler-Ross, 1999; Serra i Llanas, 2014). També els professionals especialitzats en salut i educació es veuen intimidats i, si no tenen formació específica, tenen dificultats per acompanyar les famílies en el procés. Ho resumim en una frase de la Blanca després de la mort sobtada de la seva parella i pare de dues noies adolescents: “Aquesta societat no et prepara per a la mort”.

Tant a les entrevistes com als qüestionaris i als tallers es va evidenciar que la nostra societat promou una cultura emocional de contenció de la tristesa que s'expressa de manera paradigmàtica en la mort. Una mostra d'això són frases comunes del tipus: *plorar és signe de debilitat, plorar es fa en privat, els homes no ploren* i, per damunt de tot, *cal estar bé*. En poques paraules, la mort incomoda la nostra societat actual.

Dels discursos de les expertes—amb formació en psicologia, acompanyament en dol, infermeria i antropologia—vam extreure dues idees clau que ens van servir per analitzar els relats de les famílies en relació amb els processos de dol: la comunicació i la gestió emocional. Així, ens vam trobar amb famílies que tendeixen a parlar i

7 L'empresa de captació de col·lectius específics per a la realització d'estudis qualitius en una primera fase va contactar amb més de 3.000 persones (via correu electrònic o per telèfon) amb una taxa d'èxit baixíssima (només una família—un pare amb la seva filla adolescent—), en una segona fase (via xarxes socials) va contactar amb més de mitja dotzena.

8 Entre les famílies participants, es va entrevistar 13 mares i 2 pares. Entre les expertes, totes eren dones. Cal afegir que no és una dada buscada, ja que no hi va haver un biaix de gènere en la captació ni d'expertes ni dels membres de la família que hi podien participar.

9 D'altra banda, un signe que ens trobem en un procés de canvi en les actituds sobreprotectores és la quantitat de llibres que s'han publicat l'última dècada que tracten el dol infantil en forma de guia pràctica—sovint psicològica—per a gent adulta, o bé en forma de contes infantils, amb instruccions per acompanyar el dol en NNA.

Durant el taller SMAT amb nens i nenes. Madrid (2016)

MAITE GAMARRA

acompanyar les vivències emocionals dels seus membres, comparteixen les seves emocions, les gestionen i respecten el sentir de cada un, intentant acceptar i expressar el dolor. D'altra banda, trobem unes altres famílies que tendeixen a parlar-ne el mínim i evitar l'expressió emocional compartida, ja que consideren que si cada persona porta el seu dol en privat, és a dir, si eviten el diàleg, es pot disminuir el patiment (sobreprotecció).

L'acompanyament emocional de què parlem es basa en la no ocultació d'informació, en un diàleg obert i adaptat a cada edat, que expressa, reconeix i gestiona les emocions derivades del dolor per la mort d'un ésser estimat, com una experiència humana més. Això també inclou la possibilitat de decidir de les NNA, de la seva voluntat d'assistència i participació en els actes de comiat, en les visites a la persona malalta, és a dir, en el procés de malaltia i/o mort i rituals o cerimònies de comiat.

A partir dels resultats de la nostra investigació hem classificat les famílies participants en un continuïum entre dues tendències: de la sobreprotecció a l'acompanyament.¹⁰ Quan parlem de sobreprotecció, entenem la voluntat d'evitar el sofriment de les nenes, nens i adolescents, una tendència familiar en la qual s'opta per donar menys informació o cap (o bé fer-ho de forma "suau o fantasiosa"), de parlar més aviat poc o gens de les emocions i esdeveniments dolorosos, fins i tot no comunicar una cosa rellevant com una malaltia important o la mort. Com a conseqüència d'això —assenyalen les psicòlogues— es dificulta el creixement i la maduració emocional dels NNA. El tabú de la mort i la contenció emocional de la tristesa que caracteritzen la nostra societat indueixen a la sobreprotecció dels NNA per part de les seves famílies (i la societat en el seu conjunt). Un exemple d'aquesta tendència s'expressa en les paraules de la Noemí, d'11 anys: "Als nens de menys de 5 o 6 anys no se'ls hauria de dir que algú proper ha mort perquè es depressirien tant que voldrien llançar pel balcó". En aquest cas, la mare de la Noemí li va dir que els

nens no podien anar al tanatori ja que eren menors d'edat, i ens va explicar que s'inhibia de plorar davant la seva filla.

El dol infantil i adolescent està determinat per la tendència educativa i relacional que s'expressa en la família (d'acompanyament o sobreprotecció). Si els NNA perceben que plorar és una cosa negativa, evitaran fer-ho davant dels seus familiars i voldran, al seu torn, evitar veure'ls plorar. Si a casa no es parla de la malaltia de l'avi, aprendran que no s'ha de fer per no afegir angoixa a l'entorn, així ho manifesten les expertes, i indirectament ho vam recollir en les famílies. Però això no significa que els seus dubtes s'apaivaguin. De fet, la Joana (8 anys), el Darío (10) i l'Adrián (14) van expressar, durant els tallers SMAT, la importància d'estar informats i de preguntar els dubtes davant la mort d'una persona propera. La Nieves (11) no va tenir coneixement de la mort del seu avi fins una setmana més tard i no entenia la tristesa de la seva mare durant aquells dies. Diverses expertes diuen que davant d'allò que un nen, una nena o un adolescent no veu, hi posa imaginació. Es refereixen al fet d'evitar mostrar el cos del difunt o assistir a funerals, per exemple. Una altra experta comentava que evitar donar informació que finalment el nen, nena o adolescent acabarà sabent, el fa sentir exclòs de la família, que no és tingut en compte. Durant la recollida de dades, les intervencions escrites, parlades o en dibuixos dels NNA posaven atenció en la demanda de més comunicació i participació en allò que envolta la mort del familiar: no volen sentir-se'n exclosos, volen saber què passa.

També s'ha manifestat que la tendència comunicativa i de gestió emocional de cada família determina la quantitat i la qualitat dels diàlegs entre adults i NNA sobre la mort, l'acompanyament emocional adult a l'expressió de les emocions infantils i adolescents, i el grau de participació en el comiat. Les nostres dades afirmen que com menys comunicació i gestió emocional hi ha, menys assistència a actes de comiat i/o participació en homenatges de record de la persona morta. Una dada significativa sobre això és que cap NNA de les

10

De les 14 famílies participants, 7 tendien a la sobreprotecció i 7 a l'acompanyament. Com es deia, no és una mostra representativa atès el biaix que ja per si mateix representa el fet d'acceptar participar en aquesta investigació i, per tant, considerem que el col·lectiu de famílies "que acompanyen" estaria sobrerrepresentat aquí.

7 famílies amb tendència a la sobreprotecció va assistir als actes de comiat.

D'altra banda, vam detectar que a les llars on hi ha més comunicació, també hi ha més gestió emocional i participació. Dels 9 NNA (menys de la meitat) que van participar en un acte d'acompanyament a la persona malalta o de comiat,¹¹ 8 vivien en famílies on es parlava obertament de la mort i les adversitats quotidianes, 7 expressaven les seves emocions, però tan sols 4 tenien famílies en les quals es gestionaven les emocions de manera conjunta. Un altre aspecte d'interès són els comportaments i les emocions que expressen els NNA en el moment que s'assabenten de la mort del familiar: tristesa (84%), plors (53%), silenci (32%) i ràbia (26%).

Participar, compartir, sentir

Tan sols 5 (25%) dels 20 NNA participants van assistir als actes de comiat. Cap era menor de 8 anys. Es va detectar un impuls minoritari a l'expressió, la implicació i la voluntat de participació infantil. Aquells que van mostrar-hi aquest interès/necessitat van haver d'insistir als seus pares, i un temps

després van manifestar que va ser una experiència positiva. De fet, els NNA inclinats a participar-hi formen part de famílies amb tendència a l'acompanyament comunicatiu i emocional. Destaquem que dos sí que van assistir a l'enterrament i van voler conservar objectes de la persona difunta, i dos més que no hi van assistir van escriure un poema i un conte per a les seves àvies mortes. Amb això, observem que quan el nen o la nena està informat/ada, es té en compte la seva voluntat, les seves propostes i decisions, i se sent acompanyat/ada i avalat/ada pels seus familiars, tendeix a participar i ho valora com una experiència positiva.

En relació amb la manera en què es gestiona un procés de dol dins de la família, la majoria van manifestar que el vivien de manera individual i en la intimitat. Mares i pares no comparteixen, majoritàriament, aquests processos amb els seus NNA. "No hem *plorat juntes*", ens va dir la Blanca, en al·lusió a les seves filles adolescents. Des d'una perspectiva psicoafectiva, afirmem que la majoria de famílies no tenen prou coneixement sobre les particularitats del dol infantil i adolescent i les seves necessitats.

Durant el taller SMAT amb nens i nenes. Madrid (2016)

MAITE GAMARRA

11

Entenent per participació anar a l'hospital, assistir a actes de comiat, homenatges i escriptura de poema/cartes en record de les persones difuntes.

Per tant, la tendència a la sobreprotecció que ens mostren dificulta un procés de dol “saludable” en els seus NNA. De fet, la gestió del dol personal per part dels adults dificulta potencialment la tasca d'acompanyament en el dol dels NNA. Si la persona adulta no té les eines per gestionar les seves emocions, difícilment podrà acompanyar els NNA.

Respecte al paper que exerceix l'escola com a agent participant en els processos de dol dels NNA, considerem que, a causa dels tabús existents a la societat sobre la mort i la falta de formació dels professionals del sector educatiu, en un alt grau l'escola dificulta, en lloc de facilitar, la gestió dels processos de dol dels NNA. De fet, una de les filles de la Blanca va patir assetjament escolar durant el dol per la pèrdua del seu pare, a més d'atacs d'ansietat, cosa que va derivar en un canvi de centre.

Constatem que, a vegades, el procés de dol no només es manifesta de manera emocional, sinó també a través de malalties físiques i psicològiques, principalment en adolescents. En un altre ordre, podem manifestar que els NNA, fins i tot si són apartats dels rituals de comiat i se'ls ha negat informació, etc. generen recursos per si mateixos per afrontar el seu procés personal de dol (per exemple, conservant records de la persona morta, participant dins de les seves possibilitats dels actes de comiat o els homenatges posteriors).

Tenim constància que, especialment en el cas de les noies adolescents, algunes ens van comentar que la tristesa sentida per la pèrdua dels seus familiars els havien servit com a creixement i aprenentatge, ja sigui per donar un altre valor a la vida, per relativitzar altres situacions doloroses, etcètera.

Per acabar, es va proposar als NNA participants de fer recomanacions a altres NNA en procés de dol. Entre les seves recomanacions s'inclouen: la importància de donar ànims i acompanyar amb afecte i paraules reconfortants, fomentar moments d'entreteniment per contrarestar la tristesa, fins i tot també proposaven d'animar a acceptar el que havia passat i seguir amb la seva vida. També se suggeria que preguntessin tots els dubtes als adults. En canvi, als adults, a més de suport i afecte, els demanaven naturalitat, expressió de sentiments i respondre als dubtes infantils i adolescents sobre la mort. ■

BIBLIOGRAFIA

Ariès, P. (2000). *Historia de la muerte en Occidente. Desde la Edad Media hasta nuestros días*. Barcelona: Acantilado.

Fernández Hurtado, I. (2013). *El Joan ha mort. Conte i guia per acompanyar els nens i els adolescents en el dol i la comprensió de la mort*. Lleida: Pagès.

Kübler-Ross, E. (1999 [1983]). *Los niños y la muerte*. Barcelona: Luciérnaga.

Liebel, M., i Martínez, M. (2009). Entre protección y participación. Dins Liebel-M. Martínez (coord.), *Infancia y Derechos Humanos. Hacia una ciudadanía participante y protagonista*. Lima: IFEJANT.

Poch, C. (2000). *De la vida y de la muerte: reflexiones y propuestas para educadores y padres*. Barcelona: Claret.

Serra i Llanas, X. (2014). *I jo, també em moriré? Com es pot ajudar els infants i els joves a conviure amb la pèrdua i la mort de qui estimem*. Barcelona: Columna.